

Kurtide folkloori uurimisest

Liina Paales

1. Ameerika

Ameerika kurtide pärimuse kogumise ja uurimise algataja on **Simon James Carmel**, kes kaitses 1987. aastal doktoriväitekirja kurtide linnakogukonna kultuurist (*A Study of Deaf Culture in an American Urban Deaf Community*) Ameerika Ülikooli antropoloogia osakonnas. Ta on kirjutanud ülevaateartikleid kurtide folkloorist entsüklopeediatele *An Encyclopedia of American Folklore* (Carmel 1996) ja *Gallaudet Encyclopedia of Deaf People and Deafness* (Carmel 1987). Käesoleval hetkel on S. J. Carmelil käsil mahuka monograafia (esialgne pealkiri *Deaf Folklore and its genres*) lõpetamine. See kujuneb ainulaadseks, ühe rahvusliku kurtide kogukonna pärimuse ja kultuuri süvakäsitluseks (isiklik vestlus autoriga 2006). Antropoloog ja folklorist S. J. Carmel külastas 2006.a Tartu Ülikooli ja pidas eesti ja võrdleva rahvaluule õppetooli juures viipekeelse seminari „Kurtide folkloor: kurdid inimesed, nende identiteet ja kultuur” (Carmel 2006). Loengud toimusid rahvusvahelises viipekeeles, need tõlgiti eesti viipekeelde ja eesti keelde.

Susan Dell Rutherfordilt (kuulja) on ilmunud uurimus *A Study of American Deaf Folklore* (Rutherford 1993). Tegemist on 1987. aastal Berkeley Ülikoolis kaitsstud, artiklitel põhineva doktoritöö publikatsiooniga. Uurimus toetub William R. Bascomi käsitlusele folkloori neljast funktsioonist: identiteeti säilitav, meelelahutuslik, pedagoogiline ja grupi norme hoidev (Bascom 1965). Väitekirja koosneb viiest peatükist. Sissejuhatavas peatükis *The American Deaf Community – Who Are The Folk?* esitatakse Ameerika kurtide kogukonna demograafiline kirjeldus, tutvustatakse ameerika viipekeelt ja kurtide kultuuri. Teises peatükis *Folklore As A Mirror Of Culture. “Please But” – A Reflection of the Deaf Experience* käsitletakse ühe ameerika viipekeelse nalja põhjal huumori tajumise sõltuvust kultuurilisest kuuluvusest. Viipekeelse nalja tajumist toetab kurdiksolemise kogemus, millega eristatakse ja ollakse üle enamuskultuurist. Viipemängu varjatud sõnumiks on verbaalse keele reeglite hülgamine ja vastuhakk kuuljate kui enamusrühma kultuurile. Kolmandas peatükis *Folklore as amusement. The Linguistic Creativity of Sign Play* keskendub autor folkloori meelelahutuslikule funktsioonile, analüüsides keelemängu ameerika viipekeeles. Autor toetub analoogilisele kontseptsioonile verbaalses keeles (Backhouse & Kirshenblatt-Gimblett 1976). Neljandas peatükis *The Educational Function of Folklore. The Traditional Group Narrative*

of *Deaf Children* vaadeldakse folkloori pedagoogilisi aspekte kurtide kogukonna kontekstis. S. D. Rutherford on kasutusele võtnud *grupinarratiivi* mõiste, mis tähistab kurtide laste või täiskasvanute kollektiivset jutuvestmist. Grupinarratiivis on igal isikul kas üks või mitu rolli ja mõnikord üks isik juhendab gruppi loomaks algupärasest lugu või taasesitamaks midagi näiteks televisioonis nähtust. Viiendas peatükis *Folklore and Identity. The Establishment and Maintenance of Deaf Identity Through Folklore* analüüsitakse erinevate folklooritekstidele tuginedes folkloori rolli olulisust kurtide identiteedi loomisel ja säilitamisel. Viiendas ja viimases peatükis *Conclusion. Observations and Analyses* tehakse eelkäsitlust kokkuvõtte ja korratakse veel kord üle folkloori funktsioonid kurtide kogukonnas: identiteedi säilitamine, grupinormide edendamine, kogukonna liikmete harimine ja meelelahutus. Autor leiab, et folklooritraditsioonide kaudu kummutab kurtide kogukond stereotüüpse arusaama endast kui „katkise kuulmismeelega inimestest” ja võimaldab näha oma liikmeis terviklikult funktsioneerivaid isikuid.

Üksikkäsitlusi kurtide folkloorist on avaldanud ka teised autorid. **Karen Baldwin** on käsitlenud kurti tähistavaid kujundeid (kurt puu, kurt konn jt) Ameerika kurtide anekdootides. Ta juhib tähelepanu, et ka kurtide naljades ulatub huumorispekter koomilisest musta huumorini (Baldwin 1982). **Jack R. Gannon** on tegelnud Ameerika kurtide jutustamistraditsiooniga (Gannon 1981). **Stephanie A. Hall**, folklorist ja arhivaar (American Folklife Center, Library of Congress), kaitses Pennsylvania Ülikoolis doktorväitekirja kurtide klubide ja maskeerimistavade teemal. S. A. Hall jõudis järelduseni, et enamus kurte lapsi on õppinud kuuljate isikute poolt juhitud koolides, kuid tegelik sotsialiseerumine toimub kurtide klubis, kus vanemad isikud viivad nooremaid kurssi kogukonna elulaadi ja väärtushinnangutega. Oluline roll on näiteks mõistatustel, mis aitavad nooremail aru saada, missugune keelekasutus ja viiplemlaad on konkreetsetes olukorras kohane. Vanema põlvkonna keelenaljand ja -mängud arendavad nooremate keelelist pädevust (Hall 1989, 1991). Folkloori kui kurdi inimese identiteedi tugevdaja ja positiivse minapildi kujundajana on käsitlenud **Larry Coleman ja Kathy Jankowsky** (Coleman, Jankowsky 1994). Huumori peegeldusi kurtide kultuuris ja folklooris on uurinud Gallaudet’ Ülikooli kurt professor **Martina J. Bienvenu** (Bienvenu 1994). M. J. Bienvenu väidab, et kurtide viies meel on huumorimeel, mis on oluline kogukonna püsijäämiseks ja edasikestmiseks. M. J. Bienvenu toob esile neli huumori kategooriat, mis peegeldavad kurtide kogukonna väärtushinnanguid, norme ja uskumusi. Esiteks huumori visuaalsus, teiseks huumori kurtusekesksus ehk kuulmisvõimetuse põhised, kolmandaks huumori keeleline vaatenurk ja

viimaks huumor kui vastus enamuskultuuri rõhumisele. Seega sisaldavad pärimusliigid (nt jutud, keelenaljad) rühma kohta ka muud informatsiooni.

2. Prantsuse

Prantsuse kurt koomik **Guy Bouchaveau** on vaadelnud viipekeele kasutamist kurtide huumoris (Bouchaveau 1994). Ta tõi välja kolm võtet, mida rakendatakse ka kurtide folklooris. Esiteks naljad, mis ei ole naljakad seni, kuni tegelik situatsioon avaldub puändis. Teiseks antropomorfisatsioon, mille puhul esemeid või loomi kirjeldatakse inimesestatult. Kolmandaks – viipeliste kujundite väljamõtlemine, mida reaalses elus ei esine.

3. Briti

Suurbritannia Bristol Ülikooli teadlane, briti viipekeele kurt uurija **Rachel Sutton-Spence** väidab, et ehkki Briti kurtide kultuuri on uuritud viimasel ajal põhjalikumalt (nt Ladd 2003), siis folkloorialaseid uurimusi peaaegu et ei ole. Seetõttu käivitus Bristol Ülikooli Kurtide Uuringute Keskuses (*Centre of Deaf Studies*) 2000. aastate alguses briti kurtide folkloori kogumise ja uurimise projekt (Sutton-Spence [?]).

Uurimuse eesmärk on vaadelda, kuidas Briti kurtide kakskeelne ja -kultuurne kogukond kasutab visuaalset keelt, väljendama oma identiteeti, maailmavaadet ja elukogemust. R. Sutton-Spence sõnul on see esimene briti kurtide folkloori ja briti viipekeele loominguks kasutamise teemaline lingvistiline süvauurimus. Briti viipekeele mängulised aspektid ja nende roll kurtide identiteedi kujundamisel on jäänud seni võrdlemisi käsitlemata.

Briti kurtide folkloori uurimisel loodetakse eristada elemente, mida on oma uurimustes juba varem määratlenud Ameerika autorid ja mis on olemuselt *kurdilikud* (ületavad rahvuslikke keele- ja kultuuripiire), ja neid, mis on piiritletud rahvusliku kultuuri ja viipekeele poolt. Seega tekib erinevate kurtide kogukondade folkloori võrdlusvõimalus.

Projekti eesmärk on teha avalikult kättesaadavaks briti viipekeele kogud, et noortel kurtidel oleks ligipääs oma keelelise ja kultuurilise päritolu juurde. Samuti soovitakse sellega tõsta kurtidega töötavate spetsialistide teadlikkust briti viipekeelest. Briti kurtide folkloorikogu on oluline ka briti viipekeele õpetajatele, kellel praegusel hetkel vastavasisuline materjal ei ole kättesaadav.

Briti kurtide folkloori uurimisel toetatakse eelpool tutvustatud S. D. Rutherfordi ja S. J.

Carmeli Ameerika kurtide pärimuse uurimustele. Plaanitakse käsitleda nii viipepärimust kui jututraditsiooni.

Eesmärgiks on nii mineviku kui tänapäeva briti kurtide folkloori kogumine. Kaasatakse erinevaid vanuserühmi. Juhitakse tähelepanu kurtide folkloori edasiandmise eripäradele. Kui tavapärast vahendatakse pärimust vanemalt lastele, siis kurtide kogukonnas, kus vaid vähestel kurtidel lastel on kurdid vanemad, edastatakse rahvaluulet teisiti. See toimub kurtide koolis õpilaselt õpilasele või kurtide klubis vanematelt kurtidelt noorematele kaaslastele. Briti kurtide folkloori kogumisse ja uurimisse on planeeritud kaasata arvukalt kurte.

Esimese uurimuse nimetatud projekti raames on Briti kurtide folkloori kohta teinud **Jen Smith** (Smith 2005). Oma bakalaureusetöö sissejuhatavas osas määratleb J. Smith folkloori olemust ja põhijooni, tuginedes folkloristlikele teooriatele (Dundes 1965, Bascom 1965, Toelken 1979, Brunvand 1968, Trubshaw 2002). Ta tutvustab kurtide folkloori uurimustulemusi, millest oli juttu juba eespool (S. J. Carmel, S. Ruherford jt).

J. Smith juhib tähelepanu, et algselt oli viipekeelne luule (*sign language poetry*) klassifitseeritud viipepärimuse alaliigiks (Carmel 1996 : 198), kuid nüüd loetakse seda kurtide folkloori omaette liigiks. Viipekeelse luule näol on tegemist loova ökonoomse väljendusviisiga. Olles õpetliku sisuga, teemaks keel, ajalugu ja kultuur, on viipekeelne luule ka meelelahutuslik. J. Smith põhjendab viipekeelse luule klassifitseerimist folklooriliigiks sellega, et sama teksti erinevad esitused pole kunagi identsed, olles mõjutatud luuletaja enesetundest ja miljööst, st kontekstist. Seega on viipekeelsele luulele omane variaablus. Peale selle sisaldab see mitmeid viipepärimuse žanre nagu metamorfoos ja topeltsõrmendmine, mis on samuti argumendiks, et viipekeelset luulet võiks lugeda kurtide folkloori liigiks (Smith 2005: 9).

J. Smith rõhutab, et Briti kurtide folkloor ei pruugi olla samasugune kui ameerika kurtide pärimus (Smith 2005: 9-10). Ehkki käesoleval ajal on õhkkond briti viipekeele arenguks ja tunnustamiseks soodne, on muutunud kurtide folkloori traditsioonilised edastusviisid ja –kohad. Suure hulga kurtide koolide ja klubide asemel on domineeriv põhivoolu haridus- ja kultuurimudel: kurdid lapsed õpivad tavakoolides, kurtide kokkusaamised toimuvad avalikes kohtades (nt pubides vms). Kurtide konverentsidel, millel osaleb kogukonna valitud eliit, võidakse etendada folkloorseid tekste sketšidena, kuid see ei asenda akulturatsiooni protsessi, mis on varasematel perioodidel toimunud kurtide klubides.

Järgnevalt annab J. Smith ülevaate projektidest, mille raames salvestatakse Briti kurtide oma jututraditsiooni ja kohandatakse kuuljate pärimust kurtide kogukonnale (Smith 2005 : 10-12). Nii on näiteks briti viipekeelde tõlgitud Aisopose valm *Jänes ja kilpkonn*, samuti üldtuntud muinasjutud nagu *Punamütsike*, *Lumivalgeke* ja *Tuhkatriinu*. Mõnede lugude adaptatsioonis ilmneb seotus kuuljate kultuuriga selgemalt, leidub vihjeid kuulmisele ja kõnele. Punamütsikese-loo kohandamine on seevastu õnnestunud, selles esineb mitmeid kurtide kultuuri tunnusoone (tegelased sõrmendavad, vanaemaga kontakteerutakse tekstitelefoni teel, kuuljat hunti jahmatab vanaema valgussignaali uksekell jms).

Eestis on analoogseks näiteks kurtidele lastele kohandatud Silvi Väljalastejutt „Jussikese seitse sõpra” eesti viipekeeles (Väljal 2003).

Briti viipekeel kui üks kolmest viipekeelest on kaasatud Euroopa kultuurilise pärimuse online-projekti (*ECHO- The European Cultural Heritage Online*), et täita lünk sotsiaalteaduste, humanitaarteaduste ja uues infotehnoloogia vahel. Projekti raames on tunnustatud kaheksatteist Euroopa Majanduskomisjoni viipekeelt, mis on sajandeid vanad ja kuuluvad Euroopa kultuuripärimusse.

Briti Kurtide Liit kogus 1994. a projekti *Living Heritage* raames lugusid kogukonna eakatelt, tuntud liikmetelt. Koguti muu hulgas koolimälestusi, mis sisaldavad väärtuslikku hariduslikku ja kultuurilist teavet. Keelelises mõttes on kogutu huvipakkuv materjal, sest sisaldab arhailisi viipeid. Olulised on kurtide argielu kirjeldused enne valgussignaali ja vibreerivate alarmsüsteemide leiutamist. Kurtidele mõeldud telesaates *See Hear* viiplesid kurtid oma mälestusi Teisest maailmasõjast, sõjajärgseist aastaist ja 1960. aastatest.

Briti Kurtide Ajaloo Ühing on avaldanud kaks raamatut *Deaf Lives* (Jackson, Lee 2001) ja *A beginners introduction to Deaf History* (Lee 2004), mis sisaldavad samuti folkloorset pärimust.

Järgnevalt tutvustab J. Smith oma uurimistöo metodoloogiat (kvalitatiivne meetod üksikasjalike intervjuudega), informantide valikut, materjali, informantidega intervjuude läbiviimist ja uurimistulemusi (Smith 2005 : 16-19). J. Smith leidis, et intervjuu raames on raske koguda viipepärimust, mis ilmneb loova keelekasutusena loomulikus

suhtlussituatsioonis. Intervjuude käigus keskenduti rohkem jutupärimusele nagu naljad, anekdoodid jms. Tekstinäited ja küsitluskavad on paigutatud uurimistöö lisadesse. Uurimuse tulemusena ilmnis, et sõrmentähestiku ja numbrilood olid briti viiplejaile võõrad, nad olid nendega kokku puutunud kui ameerika kurdipärimuse näidetega (Smith 2005: 19-22). Pigem oli neil kogemusi inglise tähestikul põhinevatel või mälu testivate keelemängude osas. Küll esines ühe käekuju lugusid, mille puhul moodustatakse sama käekujuga erineva tähendusega viipeid. Loodi ka palasid, mis koosnesid piiratud hulgast ühe ja sama käekujuga moodustatud viibetest. Briti kurdid põhjendasid analoogiliste lugude puudumist ameerika ja briti sõrmentähestike erinevusega – esimene on ühe käe, teine kahe käe tähestik:

- vrd: ameerika sõrmentähestik:

<http://www.lifeprint.com/asl101/fingerspelling/images/signlanguageabc.jpg>

- briti sõrmentähestik:

<http://www.communigate.co.uk/sussex/sussexdeafassociation/phpD65NJK>.

Sõrmentähestiku ja numbrilugusid ei leia ka eesti kurtide folkloorist (vt eesti sõrmentähestik: <http://www.eklv.ee/ver1/pildid/sormis.gif>).

Briti kurdid mängivad ka kuuljatelt laenatud mängu (nt *Chinese Whisper*, Eestis tuntud Telefoni-mänguna). Kurtidele meeldib mäng ilmselt seetõttu, et see peegeldab humoorikalt nende sagedasi teabe- ja suhtlemisprobleeme. Arvukad lood räägivad kurtide igapäevaelu sõltumist nägemismeelest ja keelebarjääri tõttu väärarvamistest (Smith 2005 : 23-24). J. Smith märgib, et Briti kurtidel ei ole selliseid nn loomislugusid kogukonna sünni kohta nagu on Prantsuse kurtidel oma esimesest kurtide kooli rajajast Abbé de l'Epeest või Ameerika kurtidel Thomas Hopkins Gallaudet' st (Smith 2005: 30-31). Esimesel Inglismaa kurtide kooli rajajal Thomas Braidwoodil ei olnud seesugust kuulsust. Esialgsel hinnangul tundub, et Eesti esimese kurtide kooli rajaja Ernst Sokolovski on meie kurtide kultuuris auväärne isik, keda meenutatakse soojalt vastavatel tähtpäevadel. Tema koht jutupärimuses vajab veel uurimist.

Uurimuses väidetakse, et isiklikud kogemuslood on kurtide folklooris samuti väga olulised (Smith 2005: 31-32). Need on justkui enesetunnetuse ehituskivid, mis on aluseks avaramale kultuuritunnetusele. Oluline on enesemääratlus kurdina, grupi liikmena (Martineau 1972), mis muudab mõttekaks kurtide naljad, mõistatused ja muud lood. Seesugused isiklikud lood jätavad kurdile isikule ukse avatuks ka ülejäänud folkloori osas.

Töös tuuakse välja, et viipekeelsetes naljades loob puändi eelkõige viipeleja rollivahetus ehk perspektiivimuutus ja näoilmed (Smith 2005: 34). Rollivahetuse tehnika võimaldab üksikviipe, väljendusrikka näoilme ja täpse pilgu kiiret dünaamilist kombinatsiooni. Selle loomupärane valdamine jutustaja poolt lisab loole nauditavust. Perspektiivimuutuses põimuvad üheaegselt nii emotsioon, suhe kui tegevus, mis loob vahetuse ja juuresviibimise tunde ja haarab kaasa vaatajaskonna.

4. Mujal Euroopas

Teistes rahvuslike kurtide kogukondade folkloori alaste uurimuste kohta konkreetsed andmed puuduvad. Tõenäoliselt sisaldub kurtide rahvaluule materjale fragmentaarselt nii viipekeelte grammatika kui kurtide ajaloo alastes käsitlustes. *Saksamaal* on juhtinud tähelepanu kurtide folkloori uurimise vajadusele Ulrich Möbius (Möbius 1992). *Soomes* on ilmunud kogumik *Viittomakieliset Suomes*, mis sisaldab käsitlusi soome viipekeele grammatika, viipenimede, kogukonna ajaloo ja pärimuse kohta (Malm 2000).

5. Eestis

Eestis on kogutud kurtide ja pimedate inimeste teemalist pärimust, üleskutse selleks esitati 1986.aastal (Kotsar & Kotsar 1992: 78). Nimetatud aines peegeldab enamuskultuuri arusaamu ja suhtumist kuulmis- ja nägemispuudelistesse. Kurtide folkloori alaseid käsitlusi on ilmunud Liina Paaleselt (1999, 2001, 2002, 2008). Eesti kurtide kogukonnas 1990. aastate teisel poolel talletatud folkloorikogu asub Eesti Rahvaluule Arhiivis¹.

Kirjandus

Backhouse, Anthony E. & Kirschenblatt-Gimblett, Barbara (eds) 1976. *Speech Play: Research and Resources for Studying Linguistic Creativity*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Baldwin, Karen 1982. "The Lumberjack and the Deaf Tree". Images of the Deaf in Folklore Narrative. - *Kentucky Folklore Record* 28, pp 6–11.

Bascom, William R. 1965. Four Functions of Folklore. – *The Study of Folklore*. Ed by Alan Dundes. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, pp 279-298.

¹ Eesti Kirjandusmuuseum, Eesti Rahvaluule Arhiiv, EFA I 47, 93/120. Eesti viipekeelne pärimus.

- Biennu, Martina J.** 1994. Reflections of Deaf culture in Deaf humor. – *The Deaf Way: Perspectives from the International Conference on Deaf Culture*. Ed by Carol J. Erting et al. Washington: Callaudet University Press, pp 16-23
- Bouchauveau, Guy** 1994. Deaf Humor and culture. – *The Deaf Way: Perspectives from the International Conference on Deaf Culture*. Ed by Carol J. Erting et al. Washington: Callaudet University Press, pp 24-30.
- Brunvand, Jan Harold** 1968. *The Study of American Folklore: An Introduction*. New York: WW Norton and Company.
- Carmel, Simon J.** 1987. Folklore. – *Gallaudet Encyclopedia of Deaf People and Deafness*, Vol 1. Ed by John V. Van Cleve. New York: McGraw-Hill, pp 428-430.
- Carmel, Simon J.** 1996. Deaf Folklore. – *American Folklore: an encyclopedia*. Ed by Jan Harold Brunvand. New York: Garland, pp 197-200.
- Carmel, Simon J.** 2006. *Viipekeelsete inimeste kultuur ja folkloor I-IV*. Loengute videosalvestus (DVD). Tartu: TÜ IT Multimeedia talitus.
- Coleman, Larry & Jankowski, Kathy** 1994. Empowering Deaf people through Folklore and Storytelling. – Deaf Humor and culture. – *The Deaf Way: Perspectives from the International Conference on Deaf Culture*. Ed by Carol J. Erting et al. Washington: Callaudet University Press, pp 55-60.
- Dundes, Alan** 1965. *The Study of Folklore*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Gannon, Jack R.** 1981. *Deaf Heritage. A Narrative History of Deaf America*. Silver Spring, Md: National Association of the Deaf.
- Hall, A. Stephanie** 1991. Door into Deaf culture: Folklore in an American Deaf social club. *Sign Language Studies* 65, pp 421–428.
- Jackson, Peter W. J. & Lee, Raymond** 2001. *Deaf Lives: Deaf People in History*. Feltham: British Deaf History Society.
- Kotsar, Kaarel & Kotsar, Juta** 1992. *Inimene ei kuule kõnet*. Tallinn: Olion.
- Ladd, Paddy.** 2003. *Understanding Deaf Culture: in Search of Deafhood*. Clevedon: Multilingual Matters.
- Lee, Raymond** (ed) 2004. *A Beginner's Introduction to Deaf History*. Feltham: BDHS Publications.
- Malm, Anja** 2000. *Viittomakieliset Suomessa*. Helsinki: Finn Lectura.
- Martineau, William H.** 1972. A Model of the Social Functions of Humor. – *The Psychology of Humor: Theoretical Perspectives and Empirical Issues*. Ed by Jeffrey H. Goldstein. New York [etc]: Academic Press.

- Möbius, Ulrich** 1992. Aspekte der 'Deaf History'-Forschung. Teil I. – *Das Zeichen. Zeitschrift zum Thema Gebärdensprache und Kommunikation Gehörloser* 22, S 388–401.
- Paales, Liina** 1999. Miks puu ei kuku maha, miks lind ei lenda ära ehk kurtide viipekeelsest folkloorist. – *Kuuldust-nähtust. Tänapäeva folkloorist* IV. Koost Eda Kalmre. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 61-86. URL: <http://www.folklore.ee/pubte/kuuldust/>.
- Paales, Liina** 2001. Kas viipekeeles saab laulda – ehk kurdipärimuse liikidest eesti viipekeelse rahvaluule näitel. – *Klaasmäel. Pro folkloristica* VIII. Koost Mall Hiimäe & Kanni Labi. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, lk 129-148.
- Paales, Liina** 2002. Kuulja leide kurtide viipekeelsest rahvapärimusest. – *Akadeemia* 7, (160), lk 1462-1498.
- Paales, Liina** 2008. Kurtide kogukond, viipekeel ja pärimus visuaalsusele toetuvates tehnoloogilistes keskkondades. – *Mäetagused* 38, lk 55-74.
<http://haldjas.folklore.ee/tagused/nr38/paales.pdf>.
- Rutherford, Susan Dell** 1993. *A Study of American Deaf Folklore*. Sign Language Dissertation Series. Silver Spring: Linstok Press.
- Smith, Jen** 2005. *British Deaf Folklore*. Bsc Thesis. Manuscript. Bristol University. Käsikirja koopia saadud autorilt.
- Sutton-Spence, Rachel** [?]. *British Deaf Folklore*.
<http://www.bristol.ac.uk/deaf/downloads/report02.pdf>.
- Toelken, Barre** 1979. *The Dynamics of Folklore*. Boston [etc]: Mifflin.
- Trubshaw, Bob** 2002. *Explore Folklore*. Loughborough: Heart of Albion Press.
- Väljal, Silvi** 2003. *Jussikese seitse sõpra*. (Eesti viipekeeles) CD. Tallinna Heleni Kool.